

Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta

Ovaj se rad bavi novim pristupima izučavanju povijesti i skupnih identiteta u povijesti s naglaskom na hrvatsko rano srednjovjekovlje. Uz kratak pregled osnova postmodernih i poststrukturalističkih metodologija, ukazuje se na nedostatke ali i prednosti novih metodoloških pristupa u izučavanju pojave hrvatskoga identiteta u ranom srednjem vijeku.

Pitanje nastanka hrvatskoga identiteta i njegove najranije povijesti pokazuju se kao neiscrpna tematika koja kontinuirano rezultira novim znanstvenim raspravama i preispitivanjima starih pogleda od strane svake nove generacije znanstvenika. Problematika nastanaka i preobražaja skupnih identiteta u jugoistočnoj Europi emotivno je i kontroverzno polje istraživanja, a debata o prošlosti identiteta nije se nažalost uvijek zadržavala samo na znanstvenom dijalogu, što su, primjerice, povjesničari Milan Šufflay i Kerubin Šegvić osjetili na svojoj koži. No, historiografija hrvatskoga identiteta napravila je znakovit pomak kasnih 80-ih i 90-ih godina 20.st. kada se nastanak hrvatskoga identiteta počeo viđati kroz prizmu etnogenetskoga metodološkog okvira tzv. „Bečke škole“.¹ Godine 90-ih godina 20.st. i prvo desetljeće 21.st. također su donijele snažan naglasak na istraživanje značaja utjecaja karolinške kulturne, političke i socijalne „revolucije“ 9. stoljeća na nastanke ranosrednjovjekovne hrvatske države i hrvatskoga identiteta te preispitivanje starijih Margetičevih pogleda o mogućnosti doseobe Hrvata u metodološki znatno sofisticiranijim interpretacijama.² Konačno, počelo je i preispitivanje identitetskih projekcija iz devetog stoljeća, sačuvanih u pisanim i epigrafskim vrelima.³ Hrvatska historiografija se polako ali odlučno počela odvajati od popularnog diskursa izgrađen na emocionalnoj povezanosti današnjega hrvatskog identiteta s hrvatskim identitetima iz prošlosti, nastojeći postaviti najstarije hrvatske identitete tamo gdje im je i mjesto – u rani srednji vijek.⁴

¹ BUDAK 1990; POHL 1985; POHL 1995; cf. BUDAK 1994, 67-70.

² Margetičevi radovi su prikupljeni u MARGETIĆ 2001. Vidi također: ANČIĆ 1997; MILOŠEVIĆ 2000; ANČIĆ 2001.

³ BUDAK 2008. i s drugim pogledima ANČIĆ 2001.

⁴ BUDAK 1994; BUDAK – RAUKAR 2006; ANČIĆ 2008a, 32-51.

Historiografija najranijega hrvatskog identiteta ne može postojati neovisno od postojećih trendova u svjetskoj historiografiji i stoga se neumitno kreće ka svojoj sljedećoj fazi, koja bi se mogla okarakterizirati kao postmoderna, odnosno poststrukturalistička. Postmodernizam u povijesnoj znanosti ustaje protiv fiksnih realnosti u društvu te nastoji locirati i otkloniti ugrađene diskurzivne strukture unutar postojećih povijesnih metanarativa. Poststrukturalizam je intelektualni produkt postmodernizma koji, među ostalim, inzistira da je jezik povijesnih narativa medij, da riječi tvore idejne strukture kojima se politička i društvena dominacija sadašnjice ugrađuje u metanarative povijesti. Mada pokatkad skreće u ahistorični nihilizam i negaciju same mogućnosti povijesne rekonstrukcije, u svojoj umjerenoj varijanti poststrukturalizam inicira preispitivanje prethodno uspostavljenih struktura i diskursa o prošlosti te time i nastoji izučavati prošlost u svjetlu svjesnosti postojanja različitosti povijesnih narativa, bilo onih koji su zabilježeni u pisanim vrelima, bilo onih koji nam se prenose kroz materijalne dokaze.

Ovaj će rad nastojati sagledati mogućnosti što suvremeni pristupi otvaraju za izučavanje novih dimenzija sagledavanja pojave najstarijega hrvatskog identiteta u postrimskoj Dalmaciji, donekle uskraćujući čitatelju potpuniju analizu povijesnih dokaza, na štetu oslikavanja šire perspektive problematike koja se ovdje razglaba.⁵

Post-tamo, post-amo. Ima li ikakvog smisla u postmodernizmu?

Na početku, trebalo bi reći par riječi o postmodernim metodologijama u povijesnoj znanosti. Postmodernizam s pravom može biti kritiziran zbog svoje kompleksnosti, besciljnoga teoretiziranja, specifične i ponekad zbujujuće terminologije te nedostatka definiranih struktura koje ga čini naoko besmislenim, fragmentiranim, decentriranim i kontroverznim – utočištem za obrazovane neznalice. No, sveobuhvatno definirati postmodernizam bilo bi unaprijed osuđeno na neuspjeh, a predstavljalo bi i antitezu njega samoga, tako da kratak pregled postmodernih pristupa u povijesnoj znanosti koji slijedi je ništa više nego vodič za lakše praćenje diskusije o preispitivanju gledišta na najstariji hrvatski identitet koja ga slijedi.⁶

Povjesničari različitih razdoblja dolaze do široke suglasnosti da prošlost kao jedinstvena objektivna realnost koja treba biti otkrivena i rekonstruirana od rasutih fragmenata (dokaza) kroz rad povjesničara zapravo i ne postoji. Postoje samo povijesni narativi koji opisuju različite, nekada i suprotstavljene, aspekte prošlosti, različita razumijevanja različitih aspekata prošlosti. Dekonstrukcija nataloženih

⁵ Prethodno skicirano u DZINO 2008a, a ubrzo bi trebalo rezultirati s monografijom za Brill Academic Publishers.

⁶ Izvrstan, mada već ne više i najnoviji, pregled ključne literature može se naći u JENKINS 1997.

slojeva povijesnih metanarativa daje mogućnost da se vrela počnu promatrati oslobođena metanarativnih konstrukcija formiranih u posljednjim stoljećima te interpretiraju shodno kontekstima što su vrela prezentirala i u kojima su nastajala. Povjesničar nije nikada potpuno imun od kulturnoga habitusa i vremena u kojemu on/ona postoji, tako da niti potpisnik ovih redova, niti bilo tko drugi tko se bavi poviješću, ne može tvrditi da je njegov/njezin rad imun od utjecaja vremena u kojemu živi. „Objektivna/neutralna“ povijest (znanje o prošlosti) ne postoji, no samo saznanje da je povijest u značajnom stupnju subjektivna, daje nam mogućnost da potpunije sagledavamo prošlost kao skup što tvore neosporne činjenice i pluralizam subjektivnih interpretacija.⁷

Dekonstrukcionizam je značajan metodološki postupak koji nastoji analizirati postojeće reprezentacije prošlosti i raspoznati strukture što su ugrađene u njih. Prema ovim pogledima, jezik od kojih se sastoje povijesni narativi sačinjava temeljne strukture kojima se konstruira povijesna interpretacija. Riječi i fraze su tako jedina „objektivna povijest“, a njihovo korištenje u ovim narativima konstruira privid povijesne „realnosti“ kao „objektivne“ rekonstrukcije prošlosti. Primjerice, odabir riječi „pobuna“ ili „ustanak“, „pacificiranje“ ili „pokoravanje“, govori nam često više o povjesničaru, njegovu/njezinu vremenu, osobnim iskustvima, kulturnom habitatu, ideologiji, nego o prošlosti koju nastoji opisati.⁸ Dakako, senzibilno i etično baratanje vrelima, a dakako i njihovo je poznavanje neophodno jer postoji mogućnost odvođenja do ekstrema i zlorabe, ovaj pristup može dovesti do nihilističnih tvrdnji, kao primjerice negiranje holokausta u Drugom svjetskom ratu, ili pak jednostrani i moralizirajući pristup konstrukcijama nacionalnih identiteta u jugoistočnoj ili istočnoj Europi, što raskrinkavajući stare povijesne mitove u isto vrijeme konstruira nove.⁹

Postkolonijalizam je jedan od najznačajnijih produkata poststrukturalizma, što daje znakovite nove perspektive na izučavanje prošlosti, mada je zapravo nastao u radovima literarnih kritičara Saida i Bhabhe.¹⁰ Postkolonijalizam se bavi odnosima između politički dominirajućih društava („kolonizatori“) i dominiranih („kolonizirani“). Said razotkriva postojanje kompleksnih „znanja“, kolonijalnih metanarativa o koloniziranom, u korpusu literature koju producira kolonizator („orijentalizam“). Kolonijalizam se može vidjeti i kao dominacija kroz kulturne metode kojom se implementira superiornost određenih kultura ili povijesnih razdoblja. Kreiranje

⁷ Literatura se enormno uvećava svake godine. Vidi primjerice MUNSLOW 1997, JENKINS 2003, McCULLAGH 2004.

⁸ Vidi DZINO 2009, na primjeru Batonova rata 6–9. po Kr.

⁹ GEARY 2002, kritiziran s razlogom u HUTCHINSON 2005. Cfr. subjektivni i moralizirajući pristup hrvatskom identitetu i historiografiji u FINE 2006, također s pravom kritiziran za svoj pristup u BUDAK 2008, 224-226, bilj. 5.

¹⁰ Vidi pregledno o postkolonijalizmu u LOOMBA 2004.

diskursa u prošlosti uvijek je bila privilegija određenoga društvenog sloja ili određenih kulturnih krugova koji su uspostavljali pisani diskurs kao oblik kulturne i političke dominacije nad „drugim“, kao što su primjerice tvrdnje „općeg znanja“: „Orijentalci su dekadentni i korumpirani“, „Balkanci su primitivni“, „Crnci su lijeni“.¹¹ Said nastoji pokazati stvaranje projekcije imaginarnog Orijenta u zapadnoj literaturi 19. i ranog 20. stoljeća koja je također služila i da na primjeru „Orijenta“ kao u svojevrsnu zrcalu prikaže konstrukciju svega onoga što Zapad nije. U novije vrijeme, Todorova pokazuje literarnu konstrukciju „Balkana“ kao međuzone između „Zapada“ i „Orijenta“, dok Bhabha razglaba postojanje višestrukih, hibridnih identiteta koji postoje i tamo i amo, odnosno negdje-između (*in-between*) različitih kultura. Bhabha promatra kreiranje ovih identiteta kroz svojevrsnu mimikriju kojom kolonizirani podražava kolonizatora i kroz to podražavanje mijenja prethodno utvrđene taksonomske kategorije koloniziranoga i kolonizatora, centra i periferije.¹²

Identitet je najdraža tema poststrukturalizma, posebice skupni identiteti kao što je etnicitet. Etnicitet je u novijoj socio-antropološkoj znanosti prikazan kao fluidan, stalno iznova konstruirani subjektivitet skupine, baziran na percepciji povijesti i tradicije skupine. Konstrukcija skupnoga identiteta može se vidjeti kao aktivan proces kojim se heterogenost i fluidnost skupine diskurzivno definira kao konzistentnost i trajnost. Ukratko, etnicitet je najbolje definiran kao situacijski konstrukt, tvoren od skupine ali i izvan skupine, kroz percepciju razlika prema drugim skupinama, ali istovremeno i nametan od vanjskog promatrača koji je obično kroz političku dominaciju u takvu položaju da kontrolira diskurs.¹³

Postmoderna povijest ima smisla. Njezino inzistiranje na demontiranju struktura povijesnih metanarativa u stvari otkriva kompleksnost i višeslojnost prošlosti, a pluralizam i jednakovrijednost različitih perspektiva čini nas mnogo pažljivijim u odбору riječi kojima opisujemo prošlost, rasterećenu pritiska da otkrijemo jedinstvenu „povijesnu istinu“ i pogledamo što nam povijesna vrela i historiografija govore o sebi samima, o svom razumijevanju prošlosti i sadašnjosti. One govore i o vremenu u kojemu živimo, sada i ovdje, našim vlastitim zanimanjima i problemima (globalizacija, multikulturalizam, multiplicitet identiteta), osiguravajući konstantnu relevantnost izučavanja prošlosti i povijesne znanosti.

Jesu li Hrvati došli ... ili pak nisu ...?

¹¹ To ne znači da kolonizirani ne konstruira kolonizatora u svojem „okcidentalističkom“ diskursu („Zapadne žene su nemoralne“, „Zapadnjaci su rasisti i imperijalisti“) što se često (ne)svjesno zanemaruje u suvremenim postkolonijalnim studijama na Zapadu (BONETT 2004). Vidi također devastirajuću kritiku Saidova vlastitoga „okcidentalizma“ u IBN WARRAQ 2007.

¹² SAID 1978; BHABHA 1994; TODOROVA 1997. Vidi također FLEMING 2000.

¹³ Literatura o etnicitetu je enormna. Vidi starije studije pregledno u BANKS 1996 i HUTCHINSON-SMITH 1996.

Ako s gledišta novijih metodoloških pristupa promatramo problem pojave najstarijega hrvatskog identiteta u postrimskoj Dalmaciji, možemo zamijetiti da postoje brojni problemi ne samo s dosadašnjim interpretacijama već i s temeljnim polazištima na kojima one počivaju. Prvo što pada u oči jest dominacija migracijskih – bilo popularnih, bilo znanstvenih – diskursa koji objašnjavaju pojavu hrvatskoga identiteta kao migraciju Hrvata (tko god da su i otkuda god da su došli) u postrimsku Dalmaciju, bilo u 7, bilo u 9. stoljeću.¹⁴ Iako postoje i drugi migracijski diskursi, poput „iranskoga“ ili „gotskoga“, identitet Hrvata uvijek se najviše povezivao sa slavenskim supra-nacionalnim identitetom, a njihov se dolazak smještao unutar okvira povijesnoga metanarativa poznatog pod etiketom „seobe Slavena“. Za vizualizaciju hrvatskoga dolaska u 7. stoljeću vrlo je utjecajan nitko drugi doli Franjo Rački i njegov slikovit prikaz hrvatskoga „naseljavanja prazne kuće“, koji je poslužio kao temeljna metafora na koju su potonje generacije znanstvenika gradile svoja viđenja prošlosti.¹⁵ Udio i uloga indigene populacije u promišljanju najranijega hrvatskog identiteta uglavnom je bila minimizirana ili čak potpuno isključivana iz povijesnih narativa. U zadnjih nekoliko desetljeća počela se polako izgrađivati svijest da metaforička kuća Račkoga i nije bila tako prazna, no udio indigene populacije, njihovo aktivno učešće u konstrukciji najranijega hrvatskog identiteta još uvijek nije na zadovoljavajući način predstavljeno.¹⁶

Dokazi za dolazak Hrvata u 7. stoljeću su dvojaki: pisana i arheološka vrela. Pisana vrela o dolasku Hrvata su vrlo diskutabilna. Arhidakon Toma i pop Dukljanin uglavnom su zanemareni kao relevantan dokazni materijal za ovo razdoblje, iako ostaju vrlo zanimljivi kao svjedočanstva o promišljanju prošlosti iz njihova vremena.¹⁷ De Administrando Imperio (DAI) Konstantina VII. Porfirogeneta ostaje još uvijek više-manje uzet da sadrži zrnca istine za događanja iz prošlosti. Pripovijesti o dolasku Hrvata u DAI dolaze iz nekoliko različitih vrela, onoga dalmatinskih Romana iz glave 29, bizantske političke propagande iz glave 31 te nešto kasnije ubačenoga hrvatskog *origo gentis* iz glave 30. Romanski i hrvatski diskurs o prošlosti najvjerojatnije su pribilježeni i stavljeni na raspolaganje bizantskim arhivima kroz bizantsku diplomaciju u 9. ili 10. stoljeću kada se intenziviraju bizantski vojni i diplomatski dodiri sa istočnom obalom Jadrana.¹⁸

¹⁴ Pregled različitih znanstvenih diskursa o hrvatskom podrijetlu u KATIČIĆ 1997.

¹⁵ Kako to ANČIĆ 2008b, XVII-XVIII precizno zamjećuje.

¹⁶ Jedino Mužić u posljednje vrijeme dosljedno zastupa gledište o ključnoj ulozi indigene populacije u hrvatskome srednjovjekovnom identitetu (npr. MUŽIĆ 2007). Svijest o značaju indigene populacije postoji i kod drugih autora: KLAIĆ 1990, 9-12; BUDAK 1994, 9, 12; SUIĆ 1995; KUNTIĆ MAKVIĆ 1999; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2002. O suživotu imigranata i indigene populacije vidi isto u GOLDSTEIN 2003, 23-25.

¹⁷ Primjerice za Tomu vidi u MATIJEVIĆ SOKOL 2003, 233-249.

¹⁸ Teško je vjerovati da su postojali pisani dokumenti na raspolaganju Konstantinu iz razdoblja nakon Heraklija pa sve do 9. stoljeća (ŠEVČENKO 1992, 287-8; SHEPARD 2003, 109-112).

Podaci iz DAI moraju biti iščitavani u svojim višeslojnim kontekstima: prvo, čitavo djelo kao osobni autorski uradak Konstantinov, namijenjen određenoj publici, koji manipulira podatke shodno očekivanju te publike, a drugo, sami narativi u njihovim kontekstima koji doduše mogu biti repositionirani u određenoj mjeri shodno svojoj ulozi u prvome, autorskom kontekstu. Kao autorsko djelo, DAI sadrži bizantski kolonijalni narativ o superiornosti Romeja, o njihovu pravu političke kontrole nad Ilirikom i, shodno tomu, nastoji kontrolirati prezentaciju prošlosti, što se najbolje vidi u glavi 31. Romanski narativ pak, pokazuje viđenje promjene iz perspektive žitelja dalmatinskih gradova koji temelje konstrukciju svojega identiteta na baštinjenju antičke prošlosti, dok hrvatski *origo gentis* sadrži hrvatsko viđenje vlastite prošlosti, odnosno legitimaciju vlasti hrvatske elite u devetom ili desetom stoljeću.¹⁹ Romanski i hrvatski narativi, što se koriste kao vrela u DAI, oba su u velikoj mjeri produkt oralne predaje koja nije pouzdana jer je nastajala i postojala u vrlo kompleksnoj mreži žanrovskih konteksta nedovoljno pismenih društava (bilo Romana, bilo Hrvata) koje danas nismo u stanju dešifrirati te predstavljaju njihove načine da rekonstruiraju i objasne prošlost i promjenu.²⁰

Narativ o „padu Salone“ koji postoji u različitim verzijama u DAI, Tomi i Dukljaninu najpoznatiji je primjer zabilježenoga diskursa o prošlosti, svojevrstan medij kojim su žitelji Splita objašnjavali povijesnu promjenu – napuštanje Salone i naseljavanje Splita – kroz priču o nasilnom zauzeću Salone. Ovaj narativ nije potvrđen arheološkim nalazima, a razlozi za preseljenje iz Salone u Split bili su znatno kompleksniji, i što je najznačajnije, potpuno drugačiji od onih koje narativi o „padu Salone“ predočavaju.²¹ Ako dakle ne vjerujemo Konstantinu da su Salonu zauzeli Avari i Slaveni u prvoj polovici 7. stoljeća, ako ne vjerujemo i drugim stvarima izrečenim u DAI kao primjerice da je gradove Dokleju (Docleia) i Salonu osnovao rimski car Dioklecijan, zašto bismo vjerovali jednoj ili drugoj priči o dolasku Hrvata koju je napisao bizantski car tri stoljeća kasnije i to na osnovi podataka dobivenih iz oralnih predaja nedovoljno pismenih društava? Svjedočanstva o hrvatskom dolasku iz DAI možda i sadrže zrnca činjenica o dešavanjima iz sedmog stoljeća, ali trenutačno ne postoji način da ih se izolira s bilo kojim stupnjem sigurnosti iz narativnih i diskurzivnih konteksta u kojima su nastali i postojali.

Ostaju nam dakle arheološki dokazi. Arheologija nameće drugu vrstu problema. Prva je nemogućnost za uspostavljanje povijesnoga narativa, odnosno nemogućnost preciznoga definiranja skupnog identiteta kroz materijalne dokaze. Jesu li zbilja

¹⁹ DZINO 2008a, 197-198. Ranije na istom tragu vidi ANČIĆ 1998, 16-17.

²⁰ Oralna predaja uopće (TONKIN 1995). Teško je reći je li romanski diskurs baziran na oralnim vrelima ili su postojala pisana vrela u dalmatinskim gradovima kao primjerice Splitu. Mogućno je da su u određenom trenutku zapisana (KATIČIĆ 1987), ali to ih ne čini relevantnima (IVIĆ 2004, 137).

²¹ RAPANIĆ 1980; GOLDSTEIN 1992, 83-111; IVIĆ 2004; RAPANIĆ 2007.

postojali objekti kao što su „ostrogotski nakit“, „slavenske fibule“ ili „avarske kopče“, ili su to zapravo samo stručni termini kojima znanstvenici označavaju i taksonomski klasificiraju te predmete na osnovi njihova izgleda, stila izrade i perioda u koje se datiraju? Predmeti koje nazivamo etničkim imenima jesu predmeti koji su sami po sebi neutralni, a samo kontekst u kojemu su se koristili oživljava ih i kazuje nešto o identitetima što su oni možda i mogli projicirati.²² Postavlja se s razlogom i pitanje zašto se „starohrvatska“ arheološka kultura 7–9. stoljeća tako zove kada nismo potpuno sigurni da je Hrvata uopće bilo u tom razdoblju u postrimskoj Dalmaciji.²³ Hrvatski identitet u Dalmaciji uobičajeno se vidi kroz dokaze o poganstvu iz ranosrednjovjekovnih grobalja. Uspostavljena tipološka struktura dalmatinskih grobalja iz ovoga razdoblja implicira simplificiranu taksonomiju linearnoga kronološkog razvoja: poganski sloj – kršćanski sloj.²⁴ Naime, ponovno se nameće problem pristupa temeljnim polazištima jer koliko se postojanje poganstva, odnosno dolazak Hrvata/Slavena zbilja može vidjeti kroz materijalne dokaze?

Jedan od relativno pouzdanih načina znanost vidi u otkrivanju običaja spaljivanja pokojnika pošto je kasnoantička populacija preferirala ukopavati pokojnike. U Dalmaciji, polja sa žarama u ovom su periodu malobrojna, svega je par do sada otkriveno.²⁵ Poganstvo se također pretpostavlja na osnovi običaja razbijanja „slavenske“ keramike iznad grobova, stavljanja grobnih priloga i pretpostavku da se palila vatra iznad grobova da otjera zle duhove, zbog nalazaka pepela na grobljima koji nije nastao spaljivanjem pokojnika.²⁶ Prestanak stavljanja grobnih priloga kroz 9. stoljeće se shodno tomu pripisuje prihvaćanju kršćanstva i prestanku poganstva.

Korištenje određenih predmeta kao grobnih priloga, ili sam ritus sahranjivanja ne pokazuje ni etnicitet ljudi koji su ih koristili, niti način na koji se taj identitet pokazivao za života. Oni samo pokazuju konstrukciju identiteta jedinke unutar društva u kojemu je živio/la, signaliziranje identiteta drugoj skupini, odnosno reflektira kulturni habitus društva u odnosu prema pamćenju pokojnika. Način sahranjivanja odaje načine na koji je zajednica predstavljala i odnosila se prema svojim mrtvima, odaje kontekst, ideologiju, simbolizam, te aktivnosti onih koji sahranjuju, ne onih koji su sahranjeni. Ritualno i kontekstualno značenje pogrebnoga ritusa u postrim-

²² Dosta radova je objavljeno u zadnjim godinama na temu etniciteta i materijalne kulture cfr., JONES 1996 ili BRATHER 2004.

²³ RAPANIĆ 1987, 15-16; JAKŠIĆ 1989, 414-15. Značajnu kritiku arheološke teorije vidi u EVANS 1989, 30-35.

²⁴ Klasični radovi su JELOVINA 1976; BELOŠEVIĆ 1980; BELOŠEVIĆ 1997. Nedavno ponovno diskutirano u JARAK 2002 i PETRINEC 2002.

²⁵ BELOŠEVIĆ 1980, 46-48, 67-69; GUNJAČA 1995. Broj paljevinskih grobova je zacijelo veći kao što potvrđuju i nedavni nalazi iz Velima (JURIĆ 2007).

²⁶ BELOŠEVIĆ 1980, 78-79, cfr. MARUŠIĆ 1967, 336 (Istra); ŽERAVICA 1986, 133, 148, 158 (sjeverna Bosna).

²⁷ HÄRKE 1990; HALSALL 1995; EFFROS 2003; WILLIAMS 2006 itd.

skoj Europi tek se odnedavno počinje bolje razumijevati.²⁷ Ranosrednjevjekovna arheologija u Europi aktivno je počela preispitivati validnost taksonomijskih dihotomija: pogan – kršćanin, domorodac – došljak. Kršćanstvo postrimskoga i predkarolinškoga doba počinje se uzimati kao relativan, a ne apsolutan pojam i s velikom rezervom se počinje prilaziti ovom problemu, postavljajući pitanje: predstavlja li „poganstvo“ odsustvo ili neortodoksnu verziju kršćanstva. Lokalizacija i pluralizam u razumijevanju kršćanstva je značajka ovoga razdoblja kako na Zapadu tako i u Bizantu.²⁸ Činjenica je da je kršćanstvo u nekim (mada ne i svim) dijelovima postrimskoga svijeta izgubilo organizacijsku infrastrukturu nakon raspada Rimskoga Carstva, ali je isto tako vidno da se nije niti uspostavila poganska religija kao alternativa kršćanstvu. Dapače, imigrantske skupine „pogana“ bile su izložene kršćanstvu od njihova ulaska u područje nekadašnjega Rimskog Carstva.²⁹ Dakle, poganstvo ovoga razdoblja se može i treba vidjeti i kao pasivan aspekt („nedovoljno kršćanin“), a ne samo kao negativan aspekt („ne-kršćanin“).³⁰ Kršćanstvo i „poganstvo“ postoje skupa u ovom razdoblju i ne isključuju jedno drugo; utječu jedno na drugo tako da se uspostavljaju hibridna vjerovanja, različite vrste kršćanstva koja postoje negdje-između (*in-between*) tih taksonomijski definiranih krajnosti.

Dakle, ne možemo smatrati da, ako nedostaje kršćanske ikonografije u arheološkom zapisu, populacija postrimske Dalmacije postaje poganska, izuzev ako pod „poganstvom“ ne definiramo različite vrste kršćanstva koja se razvijaju u kasnoj antici. Vrlo zanimljivi materijalni dokazi pokazuju da se prihvaćanje kršćanstva u zaleđu Dalmacije u 5. i 6. stoljeću dešavalo na različite načine, ne uniformno, i da je kršćanstvo kombiniralo elemente kršćanstva s elementima indigenih regionalnih habitusa iz 5. i 6. stoljeća.³¹ Stavljanje grobnih priloga u drugim dijelovima Europe ne znači samo poganstvo, ono može jednako reflektirati i kršćansku kozmologiju ili socijalni status.³² Dakle, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da grobovi s grobnim priložima u Dalmaciji predstavljaju Slavene ili Hrvate ili „pogane“ jer nam još uvijek nije dovoljno poznato koju je ulogu takva vrsta ukopa odigravala unutar ovih zajednica. Prestanak stavljanja grobnih priloga u zapadnoj Europi u sedmom i osmom stoljeću se ne mora pripisivati kristijanizaciji, već se mogu vidjeti i drugi, praktični razlozi,³³ a pitanje je možemo li uopće

²⁸ SMITH 2005, 222-224. cfr. WOOD 1995, 253-268; HALDON 1990, 327-337 itd.

²⁹ Na primjeru prekodunavskih Slavena i Avara vidi u CURTA 2005b.

³⁰ THOMPSON 2004, 35 i dalje.

³¹ GABRIČEVIĆ 1987, 278-314; JARAK 2005; MILOŠEVIĆ 2005.

³² EFFROS 1996; INNES 2000, 34-40; THOMPSON 2002; THOMPSON 2003; WILLIAMS 2006, 36-78.

³³ Kao primjerice uslozňavanje svjetovne i crkvene administracije koje zahtijevaju plaćanje većih pristojbi (vidi u WILLIAMS 2006, 44-45, s literaturom).

i govoriti o srednjovjekovnom „kršćanskom“ ukopu prije nego ukop i postane artikulirani pokazatelj kršćanskoga identiteta kroz zapadnu Europu.³⁴

Slaveni koji nisu znali da su Slaveni

Povijesna su događanja koja povijest poznaje pod nazivom „seobe Slavena“ ne tako davno preispitane u knjizi Florina Curte. Autor dolazi do izuzetno znakovitoga zaključka da su „Slaveni“ u početku bili ništa drugo doli pseudoetnički konstrukt, sličan „Keltima“, „Germanima“ ili „Ilirima“, koji nisu posjedovali ni zajednički identitet, niti su migrirali iz zajedničke postojbine u Pripetskim močvarama. Termin „Slaveni“ je prema tome konstrukcija vrela s kojima raspolažemo, rezultat stereotipiziranja vanjskih promatrača koji su bili u kontroli diskursa, svojevrsna literarna konstrukcija bazirana na percepciji prekodunavske populacije kao jedinstvenoga etnosa. Bizantska a potom i zapadna vrela koriste zajedničko ime da simplificiraju svoju percepciju raznolike populacije koju oni nazivaju „Slavenima“. Da ne bude zabune, Curtina interpretacija ne postavlja upitnim postojanje zajedničkoga kulturnog habitusa (jezik, običaji) koji je naveo vrela da izgrade diskurzivnu percepciju Slavena, a također ne negira ni sukobe Bizantinaca s prekodunavskim imigrantima u tom razdoblju. Curta je zaničevao postojanje zajedničkoga identiteta tih „Slavena“ između 600. i 800, njihovo zajedničko podrijetlo te percepciju slavenske migracijske „poplave“ koja je brojevima „preplavila“ jugoistočnu i istočnu Europu.³⁵

Dekonstrukcija slavenskoga identiteta iziskuje preispitivanje cjelokupnoga koncepta „dolaska Slavena“ u postrimsku Dalmaciju koji je korespondirao s već prethodno spomenutom metaforom Račkoga o „naseljavanju prazne kuće“, odnosno implikaciju da su „Slaveni“ pokorili Dalmaciju *en masse*. Postavlja se validno pitanje – koliko je zapravo došlo „Slavena“, jesu li uopće uspostavili političku dominaciju u postrimskoj Dalmaciji i koliko smo u pravu da zovemo te pridošlice „Slavenima“? Ako odbacimo diskurzivni narativ o padu Salone i njezinu zauzimanju od strane Avara i Slavena u prvoj polovici 7. stoljeća, a validni su razlozi za to predočeni u posljednjim desetljećima, slavensko pokoravanje Dalmacije u 7. stoljeću se bazira na konsekvencijalnim dokazima: „slavenski“ pohodi u Istri 599. i 610–611, neodređeni „Slaveni“ koji napadaju preko mora langobardsku kneževinu Benevent 642. ili misija opata Martina 638–640. kojeg je papa Ivan IV. poslao među pogane (*de gentibus*) da otkupljuje zatočenike (ne među Slavene).³⁶

³⁴ Na primjeru ranosrednjovjekovne Engleske vidi u THOMPSON 2004, 31-35.

³⁵ CURTA 2001. Vidi također radove Brathera za dekonstrukciju tzv. zapadnoslavenske ekspanzije (BRATHER 2001; BRATHER 2004, 249-254).

³⁶ *Hist. Lang.* 4.28, 40, 44; *Gregorii I Papae Registrum Epistolarum* 2, MGH: *Epistolarum* 2, 9.154, 10.15 te za opata Martina *Libri Pontificalis* 1, MGH: *Gestorum Pontificum Romanorum* 1, LXXIII.

Niti jedno od naših vrela ne spominje kriterije po kojima određuju tko su „Slaveni“ koje spominju i, kako Goldstein ispravno veli: „(...) *da nema kasnijih izvještaja Konstantina Porfirogeneta, ne bi se ni po čemu moglo tvrditi da su Slaveni stigli na Jadran već početkom 7. stoljeća*“.³⁷

Dakle ako uzmemo u obzir nepouzdanost naših pisanih i arheoloških vrela da potvrde sliku „slavenske poplave“ i naseljavanja „prazne kuće“, pa sada kako vidimo i validna preispitivanja čitavoga metanarativa „seobe Slavena“, zaključak se nameće da metaforička kuća Račkoga i nije bila tako prazna. Tko su bili njezini žitelji? Prečesto se indigena populacija antičkoga Ilirika prikazivala kao „više-manje romanizirani Iliri“, što je danas besmislena terminologija s obzirom da je koncept „romanizacije“ kao preuzimanja uniformnoga templatata rimskosti u antici nepovratno uzdrman, dok o „Ilirima“ kao zajedničkom identitetu željeznodobne populacije kasnijega rimskog Ilirika nemamo što govoriti jer se radi o pseudoetničkom kolonijalnom konstrukt mediteranskoga svijeta.³⁸ Također, povezanost među predrimskim identitetima (Japodi, Delmati, Desitijati) i identitetima kasne antike je nemoguće uspostaviti nakon stoljeća života unutar rimskoga političkog i ideološkog okvira. Povlačenje Bizanta u ranom 7. stoljeću, dakle, ostavlja heterogenu populaciju koja je u različitoj mjeri usvojila i iskombinirala kršćanski i rimski identitet svojega vremena s regionalnim identitetima, kao što je patria *Dalmatia*, i subregionalnim identitetima. Fragmentacija političkih institucija i nastanak novih elita u kasnorimskoj i postrimskoj Dalmaciji, baziranih na umješnosti u ratovanju a ne na naslijeđenom položaju ili zemljoposjedu, samoorganiziranje lokalnih zajednica prepuštenih samim sebi, utvrđivanje naselja (kastrizacija), utječu na znakovitu tranziciju identiteta indigene populacije u kasnoj antici.³⁹ Kroz ovaj pregled dokaza možemo postulirati da „seobe Slavena“ nisu bile destruktivna poplava ili naseljavanje „prazne kuće“. Pod etiketom „seobe Slavena“ u postrimskoj provinciji Dalmaciji trebali bismo podrazumijevati kompleksan proces tranzicije identiteta i akulturacije među indigenim pučanstvom i ne tako brojnim skupinama imigranata koji pristižu u 7. stoljeću.

Kao uvjerljivo najznačajniji i najinteresantniji proces u ovom razdoblju ne nameće se više rekonstrukcija tokova „slavenske“ migracije, već tranzicija identiteta indigene populacije i proces njihove akulturacije s imigrantima. Odgovori na pitanje zašto je indigena populacija „postala Slavenima“ i istraživanje načina na koji se

³⁷ GOLDSTEIN 1992, 77-78, citat sa 77.

³⁸ Radovi iz postromanizacijske literature su brojni, primjerice: WOOLF 1998; HINGLEY 2005; MATTINGLY 2005; REVELL 2009 itd. O Ilirima: DZINO 2008b. *Illirici* kao zaseban identitet konstruiran unutar rimske imperijalne ideološke infrastrukture i tek se treba dublje obraditi. Vidi noviju literaturu u KUNTIĆ-MAKVIĆ 1997; LENSKI 2002, 35-61; BRIZZI 2004; GRAČANIN 2005, 32-33.

³⁹ DZINO 2008a, 198-200.

to dešavalo stoje kao izazov novim generacijama povjesničara i arheologa koji se bave ovom tematikom. Ranije spomenuto inkorporiranje kršćanskih i nekršćanskih elemenata u ukope iz ovoga razdoblja jedan je od „prozora“ u načine formiranja i tranzicije identiteta. Unaprijed je nemoguće postulirati unificirani okvir „postajanja Slavenima“ koji bi odgovarao svim zajednicama postrimske Dalmacije u 7. i 8. stoljeću – svaka regija, svaka zajednica imala je svoj vlastiti način u kojem se njihov identitet transformirao.

Deveto stoljeće: „Chroati ex machina“

Ključno razdoblje za hrvatski identitet je 9. stoljeće jer se tada hrvatski identitet pojavljuje. Svaka je diskusija o ranijem postojanju hrvatskoga identiteta, kako smo vidjeli, temeljena na zdravorazumskim spekulacijama koje izvode zaključke kroz mrežu povezanih konjunktura, ali ne i direktnih dokaza.

Većina pisanih vrela 9. stoljeća reflektiraju percepciju vanjskoga promatrača koji uglavnom potječu iz karolinškoga kulturnoga kruga. Vrela repliciraju tehnike grčko-rimske „etnografije“ i projiciraju svoju kolonijalnu perspektivu dominacije nad „drugim“, uspostavljajući dihotomiju između „barbarizma“ i „civilizacije“, videći stanovnike postrimske Dalmacije kroz okvir generalizirajućega „slavenskog“ identiteta. Nešto kasnija bizantska vrela, kao što je DAI, prikazuju pak političke identitete nastale u ovoj regiji sa puno većom preciznošću.⁴⁰ Srećom, izuzev tih vrela koja projiciraju perspektivu vanjskih promatrača sačuvana je i samopercepcija pripadnika hrvatske elite kao „vođa Hrvata“ bilo kroz napise, bilo kroz darovnice hrvatskih vladara kao što su Trpimirova ili Muncimirova darovnica.⁴¹ U određenim primjerima možemo vidjeti i postojanje multipliciteta identitetskih percepcija i projekcija u 9. stoljeću – zanimljiv je za navesti primjer Branimira koji je u isto vrijeme percipiran kao vođa Hrvata, vođa Slavena, i vođa Klavitna (Slavena?), ovisno o perspektivi vrela koje ga opisuje.⁴²

Objašnjenje iznenadne pojave hrvatskoga identiteta u 9. stoljeću kao doseobe nove skupine jest korak bliže ka rješavanju problema iznenadne pojave hrvatskoga

⁴⁰ O karolinškim analima i životopisima vidi najnovije u McKITTERICK 2008, 1-56, a na hrvatskome ANČIĆ 1997; ANČIĆ 2001, posebice 40-42; BUDAK 2008. Projekcija hrvatskoga identiteta od strane vanjskih vrela u ovom razdoblju predstavljena je kao „realnost“ u FINE 2006, 29-66, što kompromitira inače generalno prihvatljive zaključke autora.

⁴¹ BUDAK 2008, 237-239.

⁴² DVX CRUATORV(m) (DELONGA 1996, 166-167, br. 130) te u darovnici Splitskoj crkvi (SMIČIKLAS 1904, 86-87, br. 83) (opisujući sam sebe); DUX SLCAUORUM – dedikacija stranca, benediktinskog opata Teudeberta (DELONGA 1996, 207-208, br. 174) i dedikacija župana Pristine iz Ždrapnja pokraj Skradina iz vremena [Br]ANIMERO DVCE(m) CLAVITNORV(m) (DELONGA 1996, 252, br. 228). Clavitnorum vjerojatno predstavlja korumpirano (S)clavitnorum (DELONGA 1996, 252). O različitim identitetskim perspektivama Branimirova identiteta vidi u BUDAK 2008, 238-239.

identiteta jer bi objasnilo pojavu hrvatskoga identiteta bez potrebe da objašnjava njegovo odsustvo u prijašnjem razdoblju kroz kompleksnu mrežu konjunktura.⁴³ Teorijske slabosti ideje o doseobi također postoje i zaslužuju temeljnu diskusiju u budućnosti. To su, primjerice, nedostatak direktnih vrela o doseobi, konsekvencijalni dokazi za samu doseobu te nedostatak arheološke potvrde o naseljavanju nove skupine u 8–9. stoljeću u Dalmaciju.⁴⁴ Kritici se može dodati i nedostatak spominjanja hrvatskoga identiteta prije Trpimira i njegovih nasljednika.

Što je evidentno iz arheologije i epigrafije jest to da se formira politička jezgra u sjevernoj Dalmaciji u prostornom trokutu Knin – Nin – Skradin koja se naknadno širi na centralnu Dalmaciju (Bijaći – Klis) i jugozapadnu Hercegovinu (Livno – Glamoč),⁴⁵ a njihovo političko ujedinjenje se može sa sigurnošću datirati u 9. stoljeće, uz posredništvo Franaka i unutar okvira karolinškoga političkog sustava.⁴⁶ Prvi vladar ujedinjenoga prostora je Borna, vođa Gačana (*Guduscani*), lociranih na sjeveru nekadašnje kasnoantičke Liburnije. Mada ga historiografija uglavnom vidi kao Hrvata, iz vrela znamo da on to neminovno nije. On istovremeno obnaša poziciju franačkoga *dux*a Dalmacije i Liburnije i nema razloga te titule promatrati u vidu da isključuju jedna drugu.⁴⁷ Mogućno je dakle sugerirati da hrvatski identitet u početku postoji samo južno od Gačana, najvjerojatnije u Ravnim kotarima. Po tome bi Mislav (Mojslav? *Muslaus*, *Muisclaus*) bio prvi *dux Croatorum* koji je u isto vrijeme kao dalmatinski *dux* vladao područjem kojim su prethodno vladali Borna i njegov nasljednik Vladislav (*Ladasclavus*). U tom kontekstu hrvatski identitet izgleda kao jedan od politiciziranih regionalnih identiteta kao primjerice Gačani ili Neretljani (*Arentani*),⁴⁸ koji se natječu za politički

⁴³ ANČIĆ 1997; ANČIĆ 2001 nadovezuje se na neke Margetičeve ideje (MARGETIĆ 2001). Cfr. isto radove iz MILOŠEVIĆ 2000.

⁴⁴ JARAK 2002; BUDAK – RAUKAR 2006, 49-50 – kritika arheoloških argumenata u prilog doseobe.

⁴⁵ ANČIĆ 1999; ANČIĆ 2008a, 36-50 sa snažnim argumentima isključuje Bijaće i Klis kao prvotna uporišta Trpimira i Muncimira (što je ranija historiografija izvodila iz sadržaja i konteksta njihovih darovnica) i naglašava značaj Ravnih kotara i Knina kao prvotnih uporišta buduće hrvatske političke jedinice.

⁴⁶ ANČIĆ 1997; ANČIĆ 2001, 25-33; BUDAK 1997 jasno pokazuju razvoj hrvatske države kroz franačke političke okvire.

⁴⁷ ANČIĆ 1997, 7-8 je ponudio novo čitanje Franačkih Kraljevskih Anala (s.a. 817) kojim Borna ne bi bio vođa Gačana, već samo *dux* Dalmacije i Liburnije. Iako je latinski uistinu dvoznačan na ovom mjestu, ipak bih se opredijelio za tradicionalno viđenje Borne kao vođe Gačana. BUDAK 1997, 15-16; BUDAK 2008, 231-233 ne diskutira Borno hrvatsko, dok ga ANČIĆ 1997; ANČIĆ 2001, 25 pak implicira.

⁴⁸ Zacijelo je postojalo još političkih skupina, a njihovo se postojanje reflektira kroz kasnije županije Hrvatskoga Kraljevstva. o mogućnosti postojanja drugih političkih identiteta u postrimskoj Dalmaciji vidi u ANČIĆ 2001, 11-17. On ih vidi kao zajednice koje migriraju u 9. stoljeću u postrimsku Dalmaciju.

primat u Dalmaciji 9. stoljeća, a nastanak srednjovjekovne hrvatske države nije ništa više doli politički trijumf elite Ravnih kotara i Knina.⁴⁹

Najstariji hrvatski identitet pojavljuje se *ex nihilo* u vrelima iz 9. stoljeća. Ostaje „nevidljiv“ još neko vrijeme u vanjskim vrelima koja ga prepoznaju kao „slaven-ski“, dok samodefinicija hrvatske elite nedvojbeno pokazuje njegovo postojanje i potrebu za njegovim iskazivanjem prema „drugome“. Je li postojanje Hrvatom posljedica kontinuiteta (bilo kroz kontinuitet imena nakon doseobe nove skupine, bilo kroz kontinuitet indigenih zajednica što su inkorporirale imigrante iz 7. stoljeća) ili je franačka „revolucija“ proizvela na svojoj periferiji nove političke identitete, ne može se sada reći sa sigurnošću. No, mogu se vidjeti širi procesi i konteksti unutar kojih se pojavljuje hrvatski identitet. To su masivne političke promjene: nestanak astrukturalnoga centralnoeuropskoga avarskog kontinuuma u srednjoj Europi i uspostava potpuno novih struktura vlasti baziranih na širenju ideološkoga kršćanstva i oponašanju antike koje identificira identitetske template novih elita postrimskoga Zapada. Usporedo s tim promjenama, povratak bizantskih ambicija u Jadranu je značajan čimbenik koji snaži već oformljene identitete Romana iz dalmatinskih gradova. Širenje ovih društvenih i političkih promjena izaziva transformaciju zajednica na njihovoj periferiji gdje možemo ubrojiti i postrimsku Dalmaciju.⁵⁰ Pojava hrvatskog identiteta u 9. stoljeću nastaje baš tu, u neksusu između globalnih promjena i tradicija lokalnoga indigenog pučanstva koje shvaća ove promjene na svoj specifičan način i prilagođava ih svojim okolnostima i poimanju tradicije.

Hrvati su vjerojatno došli ... a možda i nisu.

Cilj ovoga rada nije nihilistički dekonstrukcionizam, negiranje povijesti, a još manje je uspostavljanje krutoga teorijskog okvira za objašnjenje i razumijevanje pojave najstarijega hrvatskog identiteta, već radije poziv na nove kutove gledanja prošlosti i promišljanje onoga što nam postojeća vrela zapravo govore o pojavi najstarijega hrvatskog identiteta, njihove kontekste i „realnosti“. Dekonstrukcija Račkoga i njegove metafore naseljavanja prazne kuće, koja je postala temeljem diskurzivnog poimanja prošlosti, možda je najviše omogućena i promjenama

⁴⁹ URBAŃCZYK 2005 vidi formiranje ranosrednjovjekovnih država u srednjoistočnoj Europi (Poljska, Češka, Rus', Ugarska) kao rezultat privatnih pothvata regionalnih elita i njihovih vođa koji su uspjeli nadvladati susjede i nametnuti ideološki sustav koji legitimizira njihovu i vlast njihovih nasljednika.

⁵⁰ Indigene željeznodobne zajednice zapadne i centralne Europe jesu najvjerojatnije bile indigena reakcija na proces rimske ekspanzije u I. stoljeću prije i po Kristu, radije nego dugotrajni socio-političko-identitetski entiteti (WELLS 1999, 33, 57; WELLS 2001, 31-32). Veoma je moguće da su politički identiteti koji nastaju među „Slavenima“ prije reakcija na karolinški imperijalizam negoli već postojeći entiteti.

u našem vremenu, promijenjenom pozicijom Hrvatske u svijetu, odumiranjem panslavenske i nestankom jugoslavenske političke ideologije.⁵¹

Akumulirano „znanje“ o nastanku hrvatskoga identiteta se vrtilo u krug u prijašnjoj znanosti, a u simplificiranoj bi formi to izgledalo ovako: Konstantin kaže da su Hrvati/Slaveni došli u 7. stoljeću i prema tome promjena ritusa sahranjivanja u Dalmaciji u tom razdoblju mora biti zato što su Hrvati/Slaveni došli (jer je Konstantin tako rekao). Ako Prokopije kaže da su Slaveni (tko god oni bili) pogani u 6. stoljeću, to mora značiti da su Hrvati/Slaveni (za koje Konstantin kaže da su došli u Dalmaciju u 7. stoljeću) pogani i da je njihov način sahranjivanja moramo prepoznati kao poganski (valjda zato što su pogani) sve do 9. stoljeća, a i zato što skupno ime Slaveni (što su im nadjenuli vanjski promatrači) znači da su oni morali dijeliti identitet i običaje sa Slavenima (tko god oni bili) u Srednjoj i Istočnoj Europi.

Dva su metodološka koncepta skicirana u ovom radu, a oba su nastojanje povjesničara da unese red u prošlost sa svjesnošću da ne postoji jedinstveno objašnjenje koje se može primijeniti svuda. Prvi je „postajati Slaven“. Time se obuhvaća heterogeni proces akulturacija indigene populacije i imigranata, potpuna fragmentacija i regionalizacija post-rimske Dalmacije te promjena načina samoidentificiranja i projekcije identiteta elite. Populacija „postaje Slavenima“, ali samo u očima vanjskih promatrača koji je tako karakteriziraju. Drugi se proces može nazvati „postajati Hrvat“. Time se obuhvaća politizacija regionalnih identiteta kao posljedica ekspanzije Franaka i Bizanta, restrukturiranje postojećih identiteta, raspad Avarskoga kaganata, novi načini samodefiniranja elita.⁵² Hrvati tako postaju samo jedan od identiteta 9. stoljeća, jedna od zajednica koja se bore za političku prevlast u postrimskoj Dalmaciji. S velikom vjerojatnošću možemo ih smjestiti na područje između Nina, Knina i Skradina.⁵³ Uspon nove elite bilo kroz uspostavljanje dominacije indigenoga pučanstva Ravnih kotara, bilo kroz imigraciju hrvatske skupine nakon pada Avarskog kaganata jednakovrijedne su mogućnosti svaka od kojih može objasniti pojavu hrvatskog identiteta u 9. stoljeću (mada obje mogućnosti još uvijek zahtijevaju kompleksniju kritičku analizu). Proces završava uspostavljanjem *regnum chroatorum*, koje politički objedinjuje različite identitetske narative nastale u prethodnom razdoblju.

Najznačajnija pitanja ostaju otvorena. Oprez je sve više neophodan prigodom etiketiranja skupnih identiteta, posebice hrvatskoga. Tko je Hrvat, što znači biti

⁵¹ Promijenjenu percepciju o naseljavanju Anglo-Saksonaca u postrimskoj Britaniji, od anglo-saksonskoga „naseljavanja prazne kuće“ do akulturacije među indigenim pučanstvom i elitom migranata u britanskoj historiografiji, vidi u GRIMMER 2007.

⁵² Opširnije u DZINO 2008a

⁵³ U nešto kasnijem vremenu nastavilo se nazivati „V Hrvatih“ (ANČIĆ 2008a, 47-50).

Hrvat, koliko je bivanje Hrvatima određeno vanjskim čimbenicima, a koliko samoodređenjem skupine?⁵⁴ Egzistira li hrvatski identitet samo među elitom ili i među pukom, odnosno je li dakle metodološki dopustivo zvati puk određenih regija „Hrvatima“ u ovom i u kasnijim razdobljima.⁵⁵ No najznačajnije je zamijetiti da fokus istraživanja više ne leži u fiksiranom podrijetlu, nego u aktivnom očitovanju i življenju toga identiteta, signaliziranju identiteta prema drugome, i zajedničkoga iskustva skupnoga bivstvovanja kao „Mi“. Preispitivanje povijesnih metanarativa koji su se razvili oko pitanja pojave najranijega hrvatskog identiteta ne znače njihovo potpuno eliminiranje, ali se neumitno otvara vrlo uzbudljivo razdoblje u kojemu se povjesničari moraju zapitati – koliko znamo, koliko je pouzdano to što znamo, otkuda potječe naše znanje. Pitanje je otkuda su Hrvati došli i jesu li došli ili nisu došli. Svakako su ta i takva pitanja intrigantna, ali više nisu tako bitna. Hrvatski je identitet povezan s postrimskom Dalmacijom i postrimskim Ilirikom, a Hrvati su postali Hrvatima tek tamo.⁵⁶

Hrvati su vjerojatno odnekuda došli u postrimsku Dalmaciju, a podjednako je vjerojatno i da nisu. Je li to uopće danas više bitno za povijesnu znanost?

⁵⁴ Vidi diskusiju u ANČIĆ 2008a, 32-51.

⁵⁵ FINE 2006.

⁵⁶ BUDAK 1994, 9; cfr. KUNTIĆ-MAKVIĆ 1999, 84.

Bibliografija

- ANČIĆ, Mladen (1997), From the Carolingian Official to the Ruler of Croats. Croats and Carolingian Empire in the First Half of the 9th Century, *Hortus Artium Medievalium*, 3 (1997), 7-13.
- ANČIĆ, Mladen (1998), The waning of the empire: The disintegration of Byzantine rule on the eastern Adriatic in the 9th century, *Hortus Artium Medievalium*, 4 (1998), 15-24.
- ANČIĆ, Mladen (1999), Od vladarske *curtis* do gradskog kotara. Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća, *Starohrvatska Prosvjeta* (serija III), 26 (1999), 189-236.
- ANČIĆ Mladen (2001), *Hrvatska u karolinško doba*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- ANČIĆ, Mladen (2008a), *Što „Svi znaju“ i što je „Svima jasno“ : historiografija i nacionalizam*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- ANČIĆ, Mladen (2008b), Predgovor. Kako danas čitati studije Franje Račkog, u: Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, VII-XXX.
- BANKS, Marcus (1996), *Ethnicity: Anthropological Constructions*, London – New York: Routledge.
- BELOŠEVIĆ, Janko (1980), *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*, Zagreb: Liber.
- BELOŠEVIĆ, Janko (1997), Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru*, 36 (1997) 23, 101-40.
- BHABHA, Homi K. (1994), *Location of Culture*, London – New York: Routledge.
- BRATHER, Sebastian (2001), *Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gessellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin – New York: Walter de Gryter.
- BRATHER, Sebastian (2004), *Etnische Interpretationen in der frühgeschichtlicher Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin – New York: Walter de Gryter.
- BONNET, Alaistar (2004), *The Idea of the West: Culture, Politics and History*, New York: Palgrave Macmillan.
- BRIZZI, Giovanni (2004), Ancora su Illyriciani e “Soldatenkaiser”: qualche ulteriore proposta per una messa a fuoco del problema, u: *Dall’Adriatico al Danubio: L’Illirico nell’età graeca e romana*. I convegni della fondazione Niccolò Canussio 3, ur. Gianpaolo Urso, Pisa: Edizioni ETS, 319-42.
- BUDAK, Neven (1990), Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Middlealter, u: *Typen der Ethnogenese unter besonderen Berücksichtigung der Bayern*, Vol. 1, ur. Herwig Wolfram – Walter Pohl, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 129-36.
- BUDAK, Neven (1994), *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- BUDAK, Neven, ur. (1995), *Etnogeneza Hrvata (Ethnogeny of the Croats)*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske – Zavod za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- BUDAK, Neven (1997), Croats between Franks and Byzantium, *Hortus Artium Medievalium*, 3 (1997), 15-22.
- BUDAK, Neven (2008), Identities in Early Medieval Dalmatia (7th – 11th c.), u: *Franks, Northmen and Slavs: Gentes and State Formation in Early Medieval Europe*, ur. Ildar H. Garipzanov – Patrick J. Geary – Przemyslaw Urbanczyk, *Cursor mundi* 5, Turnhout: Brepols, 223-41.
- BUDAK, Neven – RAUKAR, Tomislav (2006), *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga.
- CURTA, Florin (2001), *The Making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube c. 500-700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CURTA, Florin ur. (2005a), *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- CURTA, Florin (2005b), Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh Century Danube Frontier, u: CURTA 2005a, 181-219.
- DELONGA, Vedrana (1996), *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- DZINO, Danijel (2008a), ‘Becoming Slav’, ‘Becoming Croat’: New approaches in research of identities in post-Roman Illyricum, *Hortus Artium Medievalium*, 14 (2008), 195-206.
- DZINO, Danijel (2008b), Deconstructing ‘Illyrians’: Zeitgeist, changing perceptions and the identity of peoples from ancient Illyricum, *Croatian Studies Review: Journal and Bulletin of the Croatian Studies Centre in Sydney*, 5 (2008).
- DZINO, Danijel (2009), The Bellum Batonianum in contemporary historiographical narratives/In a search for the post-modern *Bato the Daesitiate*, *Arheološki radovi i rasprave (Acta et dissertationes archaeologicae)*, 17 (2009), u tisku.
- EFFROS, Bonnie (1996), Symbolic Expressions of Sanctity: Gertrude of Nivelles in the Context of Merovingian Mortuary Custom, *Viator*, 27 (27), 1-10.
- EFROS, Bonnie (2003), *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of Early Middle Ages*, Berkeley CA: University of California Press.
- EVANS, Huw M. A. (1989), *The Early Medieval Archaeology of Croatia AD 600-900*, British Archaeological Reports – International Series 539, Oxford: Archaeopress.
- FINE, John V. A. Jr. (2006), *When Ethnicity did not matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- FLEMING, Katherine E. (2000), Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography, *American Historical Review*, 105 (2000) 4, 1218-1233.
- GABRIČEVIĆ, Branko (1987), *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni Krug.
- GEARY, Patrick J. (2002), *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton – Oxford: Oxford University Press.

- GOLDSTEIN, Ivo (1992), *Bizant na Jadranu*, Latina et Graeca 13, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- GOLDSTEIN, Ivo (2003), *Hrvati, Hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: FF.
- GRAČANIN, Hrvoje (2005), „Naši“ i „njihovi“: načela pripadnosti u Kronici komesa Marcelina. Prilog povijesti mentaliteta u kasnoj antici, u: *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak, Zagreb: FF press, 27-38.
- GRIMMER, Martin (2007), Invasion, settlement or political conquest: changing representations of the arrival of the Anglo-Saxons in Britain, *Journal of the Australian Early Medieval Association*, 3 (2007), 169-186.
- GUNJAČA, Zlatko (1995), Groblje u Dubravicama kod Skradina, i druga groblja 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji, u: BUDAK 1995, 159-168, 262-264.
- HALDON, John (1990), *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- HALSALL, Guy (1995), *Early Medieval Cemeteries: An Introduction to Burial Archeology in the Post-Roman West*, Skelmorlie: Cruithne Press.
- HÄRKE, Heinrich (1990), Warrior Graves? The Background of the Anglo-Saxon Weapon Burial Rite, *Past and Present*, (1990) 126, 22-43.
- HINGLEY, Richard (2005), *Globalizing Roman culture: unity, diversity and empire*, London – New York: Routledge.
- HUTCHINSON, John (2005), Recenzija GEARY (2002), *Nations and Nationalism*, 12 (2005) 4, 643-645.
- HUTCHINSON, John – SMITH, Adam, ur. (1996), *Ethnicity*, Oxford: Oxford University Press USA.
- IBN WARRAQ (2007), *Defending the West: A Critique of Edward Said's Orientalism*, Amherst N.Y: Prometheus Books.
- INNES, Matthew (2000), *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley, 400–1000*, Cambridge.
- IVIĆ, Nenad (2004), Dosezi sjećanja i zaborava: Pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhiđakona, u: *Toma Arhiđakon i njegovo doba: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27 Rujna 2000 godine u Splitu*, ur. Mirjana Matijević Sokol – Olja Perić, Knjiga Mediterana 35, Split: Književni Krug, 129-142.
- JAKŠIĆ, Nikola (1989), Crkva na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11 (1989), 407-40.
- JARAK, Mirja (2002), Zapažanja o grobljima 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji, *Opuscula Archaeologica*, 26 (2002), 247-254.
- JARAK, Mirja (2005), Questions concerning christianization of autochthonous romanized population of Dalmatia, u: *Illyrica Antiqua: Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, ur. Marina Šegvić – Ivan Mirnik, Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta – Arheološki muzej – FF press, 305-314.
- JELOVINA, Dušan (1976), *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split: Čakavski sabor.

- JENKINS, Keith ur. (1997), *The Postmodern History Reader*, London – New York: Routledge.
- JONES, Siân (1996), *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*, London: Routledge.
- JURIĆ, Radomir (2007), Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, *Diadora*, 22 (2007), 217-234.
- KATIČIĆ, Radoslav (1987), *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, *Starohrvatska Prosvjeta* (serija III), 17 (1987), 17-51.
- KATIČIĆ, Radoslav (1997), O podrijetlu Hrvata, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost I. Rano doba hrvatske kulture: Srednji vijek (VII–IX. stoljeće)*, ur. Ivan Supičić, Zagreb: HAZU – AGM, 149-167.
- KLAJČIĆ, Nada (1990), *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb: Globus.
- KUNTIĆ MAKVIĆ, Bruna (1997), Illyricianus: l’histoire du mot et l’histoire de l’Illyrique, u: *Westillyricum und Nordostitalien in der Spätromischen Zeit*, ur. Rajko Bratož, Situla 34, Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 185-192.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna (1999), Populacija i kontinuitet pri smjeni civilizacija: Primjeri s izmaka antike, u: *Etničnost i povijest*, ur. E. Heršak, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Jesenski i Turk, 83-94.
- LENSKI, Noel (2002), *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D.*, Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- LOOMBA, Ania (2004), *Colonialism/Postcolonialism*, drugo izdanje, London – New York: Routledge.
- MCCULLAGH, C. Behan (2004), *The Logic of History*, London: Routledge.
- MCKITTERICK, Rosamond (2008), *Charlemagne: The Formation of European Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MARGETIĆ, Lujo (2001), *Dolazak Hrvata (Ankunft der Kroaten)*, Biblioteka znanstvenih djela 119, Split: Književni Krug.
- MARUŠIĆ, Branko (1967), Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arheološki Vestnik*, 18 (1967), 333-347.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana (2003), *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Knjižnica hrvatske povijesti i kulture 3, Jastrebarsko: Slap.
- MATTINGLY, David J. (2006), *An imperial possession: Britain in the Roman Empire, 54 BC-AD 409*, London: Allen Lane – Penguin Books.
- MILOŠEVIĆ, Ante, ur. (2000), *Hrvati i Karolinzi*, Katalozi 8, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MILOŠEVIĆ, Ante (2005), Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranjivanja?, *Histria Antiqua*, 13 (2005), 457-460.
- MUNSLOW, Alan (1997), *Deconstructing History*, London: Routledge.
- MUŽIĆ, Ivan (2007), *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*, drugo izdanje, Split: Naklada Bošković.

- PETRINEC, Maja (2002), Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja, *Opuscula Archaeologica*, 26 (2002), 205-246.
- POHL, Walter (1985), Das Awarenreich und die "kroatischen" Ethnogenesen, u: *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Vol. 1, ur. Herwig Wolfram–Andreas Schwarcz, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 179, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 293-298.
- POHL, Walter (1995), Grundlagen der Kroatischen ethnogenese: Awaren und Slawen, u: BUDAK 1995, 86-96, 211-223.
- RAPANIĆ, Željko (1980), Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 84 (1980), 189-217.
- RAPANIĆ, Željko (1987), *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split: Logos.
- RAPANIĆ, Željko (2007), *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Knjiga Mediterana 50, Split: Književni Krug.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ivo (2002), Retracing the past to the cradle of Croatian History, *East European Quarterly*, 36 (2002) 1, 1-25.
- REVELL, Louise (2009), *Roman Imperialism and Local Identities*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SAID, Edward W. (1978), *Orientalism*, London: Routledge – Kegan Paul.
- SHEPARD, J. (2003), The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy, in *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ur. Charalambos Dendrinos, Aldershot UK: Ashgate, 91-115.
- SMIČIKLAS, Tadija ur. (1904), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Vol. II, Zagreb: JAZU.
- SMITH, Julia M. H. (2005), *Europe after Rome: A New Cultural History 500-1000*. Oxford: Oxford University Press.
- SUIĆ, Mate (1995), Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: BUDAK 1995, 13-27.
- ŠEVČENKO, Ihor (1992), The Search for the Past in Byzantium around the Year 800, *Dumbarton Oaks Papers* 46, 279-293.
- THOMPSON, Victoria (2002), Constructing Salvation: A Homiletic and Penitential Context for Late Anglo-Saxon Burial Practice, u: *Burial in Early Medieval England and Wales*, ur. Sam Lucy – Andrew Reynolds, Society for Medieval Archaeology Monograph 17, Leeds: Maney Publishing, 229-240.
- THOMPSON, Victoria (2003), Memory, Salvation and Ambiguity, u: *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*, ur. Howard Williams, New York: Kluwer-Plenum, 215-226.
- THOMPSON, Victoria (2004), *Dying and Death in Later Anglo-Saxon England*, Anglo-Saxon Studies 4, Woodbridge UK: Boydell Press.
- TODOROVA, Maria Nikolaeva (1997), *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press.

- TONKIN, Elizabeth (1995), *Narrating our past. The social construction of oral history*, Cambridge: Cambridge University Press.
- URBAŃCZYK, Przemyslaw (2005), Early State Formation in East Central Europe, u: CURTA 2005a, 139-151.
- WELLS, Peter S. (1999), *The Barbarians Speak: How the conquered peoples shaped Roman Europe*, Princeton, N. J. – Chichester UK: Princeton University Press.
- WELLS, Peter, S. (2003), *Beyond Celts, Germans and Scythians: archaeology and identity in Iron Age Europe*, London: Duckworth Academic.
- WILLIAMS, Howard (2006), *Death and memory in early medieval Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WOOD, Ian (1995), Pagan reflections and superstitions East of Rhine from the Fifth to the Ninth Century, u: *After Empire: Towards ethnology of Europe's Barbarians*, ur. Giorgio Ausenda, San Marino – Woodbridge UK: Boydell Press, 253-68.
- WOOLF, Greg (1997), *Becoming Roman: The origins of provincial civilisation in Gaul*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ŽERAVICA, Zdenko (1986), Ranoslavenska nekropola groblje Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, n.s., 40-41 (1985–1986), 129-209.

New methodological approaches to the study of early medieval Croat identity

This paper discusses new methodological approaches to the study of group identities in the past, focusing on the question of Croat identity. It is pointed that research into early medieval Croat identity is slowly reaching its post-modern and poststructuralist phase, and is about to confront the existing metanarratives on the ‘arrival of the Croats’ and ‘arrival of the Slavs’ in the seventh century, post-Roman Dalmatia. The arrival of the Croats in the seventh century is chiefly postulated through the testimony of Constantine’s *De Administrando Imperio* (DAI) and interpretation of the archaeological evidence from the period. DAI reflects three narratives: the writer’s own, the narrative of the ‘Romans’ from the Dalmatian cities and the narrative of the group calling themselves Croats. The problem with DAI remains that we are not able today to decipher the contexts in which these narratives were communicated to the intended audience. The archaeology of the period assumes that the grave goods, evidence of incineration and the absence of Christian imagery in the graves show the paganism of the arrived Slavs in Dalmatia. The problem with an archaeological interpretation is that it accepts the dichotomy of opposed values, i.e. ‘Christian’ and ‘pagan’, and does not provide a place for hybrid forms of Christianity which developed in some regions of the post-Roman world in this period. In addition to recent studies, such as Florin Curta’s Making of

the *Slavs*, which views the ‘Slavic migrations’ as chaotic population movements of smaller groups, which did not share a common origin or common identity, the evidence for the Croat arrival in the seventh century becomes inadequate and difficult to maintain. Thus, the identity-shift from pre-Slavic to Slavic identities is seen as the key to understanding the appearance of early medieval Slavic identities in the region. This process consisted of different inter-lapping processes that required separate attention, thus diminishing the need for a single grand-narrative in this period. The ninth century expansion of ideological Christianity, the imperialism of the Carolingian empire and the recovered Byzantines caused the appearance of new political identities and new ideological discourses. The evidence from this period shows the abundance of different identities in the region, such as the *Guduscani* or *Arentani*, (whether they were the consequence of the ninth century migration, or were the indigenous population and ‘Slav’ immigrants) fighting for political domination inside the Carolingian cultural and political templates, and only one of them – the Croats – managed to get established as the dominant identity-discourse in the later period. The appearance of the earliest Croat identity is still a controversial and exciting topic for research, despite numerous debates in the past. Now, historians need to ask themselves: how much do we know of the past, how good is our knowledge, and how we gain new knowledge of the past?

Ključne riječi: Hrvati, postmodernizam, identitet, rano srednjovjekovlje, metodologija.

Keywords: Croats, postmodernism, identity, early mediaeval period, methodology.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 41

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2009.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 41

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Damir Boras

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u studenome 2009. godine

Naklada

400 primjeraka